

לקראת סיום כהונתי

פלישת הצבא הסובייטי לאפגניסטן בדצמבר של שנת 1979 והתגובה החריפה של ארצות-הברית ובעלות בריתה גרמו למפנה פתאומי בתנאים שבהם ניהלנו את המאבק. במשך תקופה ארוכה שאפו הסובייטים ליצור תדמית חיובית בדעת הקהל במערב. הם השתדלו להרחיב את המסחר עם המערב ולהדק את קשרי המדע כדי לצמצם את הפיגור של ארצם במחקר ובטכנולוגיה. הלחצים הציבוריים והמדיניים בנושא היהודי הניבו תוצאות מעודדות. מאז ועידת בריסל ועד ראשית שנות השמונים, איפשרו השלטונות את ההגירה של רבע מיליון יהודים. אולם לאחר פרוץ מלחמת אפגניסטן צומצמה היציאה משנה לשנה כמעט עד כדי חיסולה המוחלט. הנסיבות המשתנות חייבו היערכות חדשה. יחד עם צבי ביקרנו אצל שליחי "נתיב" באירופה ובארצות-הברית. נפגשנו עם ראשי הארגונים, והדגשנו את הצורך לשמור על המסגרות, להתמיד בפעילות, ולהבטיח את המשך המאבק גם לנוכח הקפאון במערכת היחסים שבין שתי המעצמות. מאז מותו של סטאלין, התאפיינו היחסים של ברית-המועצות עם המערב בטלטלות פתאומיות. המגמה היסודית של ברית-המועצות היתה לשמור על מערכת יחסים סבירים עם המערב. מגמה זו השתבשה לפרקים על-ידי משברים כמו פרשת הטילים בקובה, הפלישה הסובייטית לצ'כוסלובקיה והפלישה לאפגניסטן. לנו היה ברור שהמשברים הם זמניים והיכולת להשפיע על ברית-המועצות בנושא היהודי לא תאחר לבוא. אחרי הכל, האינטרס הכולל של שתי המעצמות היה לשוב למצב של הידברות. במחצית השנייה של שנות השבעים התרכזה פעילות הארגונים היהודים בדיונים ובהחלטות של "הוועידה לבטחון ושיתוף פעולה באירופה" (הסכמי הלסינקי), שהתמקדו בזכויות האדם. בנושאים שנגעו לעניין היהודי שבו עסקנו, היה חיוני לגייס, לא רק את תמיכת הנציגים מצפון אמריקה, אלא גם את תמיכת מדינות אירופה. על הקהילות הוטל ללחוץ על משרדי החוץ במדינותיהם, כדי שתיתנה הוראות מתאימות לנציגיהם בוועידה. שמשתי מעין מקשר בין מקס קמפלמן, שגריר ארצות-הברית בוועידה, לבין עמיתי בקהילות אירופה, ודאגתי להפעלת מעין "לובי" יהודי, שביקש להשפיע על עמדות חיוניות של הממשל. לא כל הארגונים עסקו בהסכמי הלסינקי ברמה מקצועית נאותה, ורק כמה ועדים התמחו בנושא, אף כי כל הקבוצות בכל המדינות החברות נטלו חלק בלובי הפוליטי. באותה תקופה התמקדנו בהתנכלויות לפעילי העלייה, במחאות נגד המעצרים והמשפטים וכתביעה לשחרור האסירים. כשהקהילות באירופה ובצפון

אמריקה מסייעות בידינו. אחר-כך הצגנו את הדרישה לאפשר ליהודים הרוצים בכך להגר למולדתם.

לפעילות וללחץ היהודי למען מסורבי עלייה ו"אסירי ציון" במסגרת הסכמי הלסינקי היה גם ערך מדיני רב. הנושא היהודי סיפק לנציגי המערב חומר עובדתי רב - בנושא זכויות אדם - מול ברית-המועצות.

הפסקת העלייה, בשנות "הבצורת" ביחסי מזרח-מערב, חייבה פעילות מוגברת גם בתוך ברית-המועצות. הפעילות באה לביטוי בתחומי התרבות והמורשת היהודית עד כדי נסיונות להקים גני ילדים, דבר שחל עליו איסור המשטר. הקשר עם הפעילים נשמר בקנאות תוך הרחבת הסיוע לכל המסגרות.

בטחוננו שהשערים יפתחו מחדש, נבע מנסיון עשיר של מאבק ב"בלתי אפשרי", מאבק שהתנהל תוך עליות ומורדות לסירוגין. איכשהו, בתוך המצב הכמעט נואש, שמרנו על רוח של אופטימיות מאוד מציאותית וזאת מתוך הכרת המשטר הסובייטי על תהפוכותיו. בראשית שנת 1980 הגעתי לגיל הפרישה משירות המדינה, אך התבקשתי על-ידי ראש-הממשלה דאז, מנחם בגין, להוסיף לשרת כראש "נתיב". על-פי הנוהל, החל מ-1980 עבדתי על-פי חוזה מיוחד, שחודש מדי שנה. הצורך בחידוש החוזה השנתי עורר בי מחשבות ראשונות על פרישה. מזה שנים ביליתי עם משפחתי בכפר בלום רק בסופי שבוע או בחגים. ארבעת בני גדלו ובגרו מבלי שיכולתי למלא את תפקידי כאב במלוא מובן המלה. תמיד הייתי עסוק, הייתי גם סבא, שנכדיו השתעשעו איתו מעט מאוד. הלך וגדל גם הנתק עם החברים בקיבוץ, שאיתם יסדתי ובניתי במשך שנים את המשק ואת החברה. כשהחלפתי על כך דברים עם עמיתי, ניכוותי ברותחין: "שלא תעז" - הודיעו לי בפסקנות. עברה שנה ובתחילת 1981 שוב הוארך החוזה. הודעתי לחברי שגמלה בלבי ההחלטה לסיים בסוף אותה השנה את השליחות. האמת היא שבמהלך השנה הלכו והתרבו הנימוקים לפרישה. חשבתי ביני לבין עצמי שיש להכניס לעבודה אדם חדש, צעיר יותר, כדי לרענן את העבודה ולמצוא אפיקי פעולה נוספים. חברי לעבודה היו מזועזעים מן הרעיון. הם חששו מטלטלה גדולה ומפגיעה במערכת כולה. ראש-הממשלה נתן בי אימון והעניק גיבוי מלא ל"נתיב" ולפעולותיו. אם אפרוש, כך חשבו ובצדק, יעמוד ראש-הממשלה תחת אש צולבת של אנשי מפלגתו, שידרשו למנות את מהליפי מתוכם. החשש ממינוי פוליטי היה כן ואמיתי. החלפת ראש "נתיב" באיש פוליטי מהליכוד עלולה היתה לגרור איתה את החלפתם של כמה מבכירי המשרד. באשר לשייקה, הייתי בטוח שלא "יגעו" בו לרעה. בימים ההם עסק שייקה בעיקר ב"נושא הרומני", ולא היה ספק שנסיונו יעמוד לו. לא כך ראיתי את המצב ביחס לצבי נצר, שלא היה "אהוד" במיוחד על חוגי הליכוד. אמנם עמדתי להמליץ לפני בגין על מועמד, אך הייתי מסופק אם יקבל ראש-הממשלה את המלצתי. הצעתי לצבי שיפרוש יחד איתי, אך הוא סירב. ביחס לאריה קרול, יוסף מלר ויעקב ינאי לא היה לי ספק שכישוריהם ונסיונם יהיו חיוניים לכל מי שיחליף אותי, וכך אכן היה.

התייעצתי עם שייקה בדבר מועמד שיחליפני, והוא הציע את דוד ברטוב, שליח

"נתיב" במוסקבה עד לסגירת השגרירות ב-1967. דוד ברטוב, עורך-דין במקצועו, היה אז רשם בית-המשפט העליון. שוחחתי איתו, וקיבלתי את הסכמתו להציג את מועמדותו בפני בגין.

בפגישה עם בגין פרשתי בפניו את הנמוקים לפרישה. בתחילה התייחס בגין לכל העניין בהומור: "באשר לגיל", אמר, "הרי גם עלי לפרוש." השבתי באותה הנימה, שאילו הייתי ראש-הממשלה, ייתכן שלא הייתי פורש. בגין חשב שכוחי עוד במותני ומבחינתו היה שמח לו דחיתי את הפרישה. באשר לנימוקי האישיים, העיר בגין שאכן לא קל להיות 12 שנים רחוק מן הבית. בגין ביקש שאשקול פעם נוספת את דחיית פרישתי בשנה, אבל אני הייתי כבר מעבר להחלטה הסופית וידעתי שבכל מקרה יהיה עלי לסייע למחליפי להיקלט בעבודה לפחות לתקופת חפיפה של חצי שנה, שכן מדובר לא רק בעבודת מטה, אלא בביקורים באירופה ובצפון אמריקה כדי להציגו לפני ידידינו שאיתם ומולם יש לעבוד. לבסוף העלתי את הרעיון לגבי מחליפי. בגין לא התייחס להצעה ורק העיר, שהתפקיד מחייב בחירה קפדנית של מועמד מתאים.

כשנודע ברבים דבר פרישתי הקרובה, הניחו, אוהדים כיריבים, שבגין החליט סוף-סוף לפטר אותי כדי למנות תחתי איש ממחנהו. ספק אם העיתונאים, אפילו אלה שהכירו אותי אישית, סברו אז שפרשתי מרצוני. במציאות הפוליטית היה זה טבעי לשער שראש-הממשלה רוצה ביקרו של מישהו שקרוב לו, אך אני מודה שהשמועות האלה מאוד לא החניפו לי. ניסיתי לסתור את הלחישות, אבל חשתי בחוסר נוחות. היה זה דווקא ראש-הממשלה בעצמו שגילה ברבים את האמת לאמיתה, דבר שהיה אופייני לו ומבחינתי בלתי צפוי. סמוך לפרישתי הסופית השתתף בגין בארוחת-ערב חגיגית למשתתפי מושב הסוכנות היהודית המורחבת, שנערכה במשכן הכנסת. במעמד זה, שבו השתתפו כמה מחשובי המנהיגים היהודים בתפוצות, סיפר בגין על פרישתי בהדגישו שהפעם לא נעתרתי לבקשתו להוסיף ולכהן בתפקיד. הפעם, אמר, החליט להתחשב בנימוקי האישיים. בדברי הפרידה שלי נפלה בידי הזדמנות אחרונה לשוב ולהפציר בנוכחים שלא להרפות ממאמצייהם להביא לפתיחת השערים. דיברתי גם על הזכות שנפלה בחלקי לקחת חלק במאבק לאומי שבו חברו יחד כל חלקי העם בארץ ובתפוצות. דברי התקבלו בתשואות רמות, ורבים ממכרי נגשו ללחוץ את ידי. חשתי בכנות שהוקרנה מדברי החיבה שהרעיפו עלי.

בגין לא מיהר לבחור את מחליפי. הועלו בפניו שמות רבים של מועמדים, ביניהם ותיקי בית"ר שעלו ארצה בשנות השבעים, ואשר חלקם היו כלואים במשך שנים במחנות כ"אסירי ציון" לאחר שנאסרו על-ידי הסובייטים שפלשו למדינות הבלטיות ב-1939. כמו כן הועלו שמותיהם של עולים צעירים יותר, פעילי המאבק בריגה, לטביה, שעם עלייתם ארצה הזדהו עם תנועת "החירות". אך בגין, כאמור, לא מיהר להחליט, ובדרך זו למעשה פסל את כל ההצעות שהובאו בפניו. לבסוף הוא הפתיע לא רק את יועציו אלא גם אותי. יום אחד התקשרו אלי מלשכת ראש-הממשלה. ראש-הממשלה היה על הקו ובישר לי: "זה לקח לי קצת יותר זמן אך מצאתי מועמד מצוין, יהודה לפידות, פרופסור

לביוכימיה באוניברסיטה העברית. יהודה נמנה עם לוחמי האצ"ל הוותיקים, שאני מכיר אישית זה שנים. איש נבון ומשכיל ובעל עבר תנועתי-ציוני. "לא שאלתי שאלות לגבי כישוריו בתחום הציבורי ומידת מעורבותו בנושא שלנו, שכן ברור היה שאם בגין החליט - זהו זה!

משנכנס יהודה לפידות לתפקיד, התרשמתי שחרף היותו "חירותניק גזעי", הוא עתיד לאמץ גישה ממלכתית ויראה בתפקיד שליחות "על-מפלגתית". מנגד, המשיכה להדאיג אותי העובדה שלא היה לו רקע רגשי או ענייני בכל הקשור ליהדות מזרח אירופה, וכי ידיעותיו על ברית-המועצות בכלל היו דלות ביותר. גם לגבי קשריו עם המנהיגות היהודית בתפוצות ועם אישי ציבור במערב לא הייתי בטוח בכישוריו. לא חקרתיו מדוע בחר בגין דווקא ביהודה לפידות, אבל היה לי ברור שבגין, למרות שקיבל הצעות רבות למנות לתפקיד עולה מיוצאי ברית-המועצות, העדיף, מתוך שיקול נכון, מישהו שהוא מכירו היטב, אדם מושרש בארץ, משכיל ובעל יכולת אינטלקטואלית שיוכל לעמוד במשימות מגוונות. מכל מקום, עשיתי כמיטב יכולתי להכין את יהודה לתפקיד ולהעביר לידיו את ניהול המוסד בצורה מסודרת.

אני ויהודה ביקרנו באירופה ובצפון אמריקה כדי להכיר את השטח וכדי להיפגש עם המנהיגות. קיימנו אף סיור יסודי בווינה וביקרנו במשרדי הייאס וג'וינט. את הביקור בארצות-הברית הכינה שרה פרנקל, שליחת "נתיב" בניו-יורק. היו לי סנטימנטים מיוחדים כלפי רבים ממנהיגי היהודית האמריקנית, ובשבילי לא היה זה סיור עבודה בלבד, כי אם מפגש פרידה מאנשים שעבדתי איתם שנים ונפשי נקשרה בנפשם. כמה מהארגונים כינסו ישיבות של בכיריהם, שנפרדו ממני בדברים חמים ובהתרגשות.

בדברי חזרתי והבעתי הערכה לעבודתנו המשותפת במשך שנים רבות והפצרתי בכולם להתמיד ובשום פנים לא להחליש את המאבק נוכח הנסיגה בממדי היציאה ועוינות המשטר הסובייטי. מחליפי התקבל באדיבות ובאיפוק מה. בווינגטון הצגתיו לפני השגריר וצוותו והכרתי לו את ידידי בבירה, שאיתם שמרתי על קשרים אישיים מזה שנים. פגשנו כמובן את האישים שהכרתי על הגבעה, במשרד-החוץ וגם אחדים מן העיתונאים החשובים. באותם ימים התכנסה בווינגטון המועצה המורחבת של הוועידה למען יהודי ברית-המועצות והשתתפו בה צירים מרחבי ארצות-הברית. גם יו"ר הנהלת הסוכנות שעמד בראש ה"פריזידיום" השתתף בדיונים.

כמקובל הסתיים המושב בארוחת-ערב חגיגית כשעל במת האורחים החשובים יושבים סנטורים וחברי קונגרס ובראשם הסנטור הנרי ג'קסון. אני כהרגלי ישבתי עם יהודה ליד אחד השולחנות שבאולם. היה זה ג'קסון שהזכיר בדבריו את פרישתי והעיר בחיך שעל-פי ההכרות איתי מדובר בפרישה פורמלית בלבד. ג'קסון דיבר על התפקיד שמלאתי במאבק למען יהודי ברית-המועצות והזמינני להצטרף אליו על הבמה. ישבתי על הבמה כשלצדי היו"ר דולצ'ין והסנטור ג'קסון ואני בטוח שפני היו סמוקים, שכן המחמאות לא איחרו לבוא. שתיים-עשרה שנים כראש "נתיב" זימנו לי הכרות מעניינת ומרתקת עם מנהיגים יהודים ברחבי

ארצות-הברית. הכירו אותי גם אנשי ממשל, סנטורים, חברי קונגרס וכמה מחשובי העיתונאים של ה"ניו-יורק טיימס" וה"ושינגטון פוסט", למרות שלשמי לא ניתן מעולם פרסום. גם הארוחה החגיגית, שהפכה בשבילי מעין מסיבת פרידה, לא אוזכרה כלל בכלי התקשורת.

כשחזרתי לתל אביב, דאג מחליפי, יהודה לפידות, לערוך לכבודי מסיבת פרידה, שאליה הוזמנו כל עובדי "נתיב" וראשי המוסדות והארגונים שהיו קשורים לעבודתנו. גם ראש-הממשלה הפתיעני בלשכתו במסיבת פרידה מצומצמת שאליה הזמין, מלבד צוות הלשכה, גם כמה מראשי המוסדות של משרדו. בגין נפרד ממני בחמימות וקרא בקול את המלים שכתב באלבום "ירושלים" שהגיש לי למזכרת: "לידידי נחמיה על פעלו ההיסטורי, בתודה ובהוקרה".

כשכתבתי את השורות על הפרידה מבגין, התעורר בי ספק שמא תיאור המגעים שלי עם בגין ותיאור עבודתי במחיצתו, יצרו תמונה חד-צדדית על דמותו.

אמנם, תיאור אישיותו של בגין היא משימה מכובדת להיסטוריונים ולביוגרפים. בחלקי נפל לראות את בגין מזווית ראייה מוגבלת. ראיתיו כראש-ממשלה בשיחות עבודה, בפגישות עם מנהיגים יהודים ובהופעות בפני ציבור יהודי בתפוצות. הנושא המרכזי בכל הארועים הללו היה גאולת יהודי ברית-המועצות. אך ידעתי שהיה גם בגין אחר. בגין שנאומי הככרות שלו קוממו אותי. הכאיב לי שבגין נתן את ידו להסתת תושבי עיירות הפיתוח, בני עדות המזרח, נגד שכניהם הקיבוצניקים, שבאחת ההזדמנויות כינה אותם בגין "מיליונרים". מעולם לא תמכתי בתורתו המדינית של בגין.

אך בזכרוני נשמרה דמותו של בגין כפי שהכרתיו ממגעי האישיים ומעבודתי איתו, בנושא ששנינו ראינו בו אחת המשימות הגדולות והחשובות של דורנו.

את הפרק על פרישתי הסופית מ"נתיב" ברצוני לחתום באפיזודה שהתרחשה עוד קודם שהתחלתי בחפיפה עם מחליפי יהודה לפידות.

יום בהיר אחד הגיע למשרד במפתיע סגן השר דב שילנסקי - שעליו הטיל בגין לקיים את הקשר עם "נתיב" לאחר מותו של חיים לנדאו - וסיפר לי שהציע לראש-הממשלה למנות אדם שיערוך ביקורת יסודית של תפקודי "נתיב", וכי ראש-הממשלה גילה יחס חיובי להצעה. סיפרתי לשילנסקי שזה עתה הסתיימה עריכת ביקורת מטעם מבקר המדינה והדוח יוגש לראש-הממשלה בימים הקרובים. על כך השיב שילנסקי, שהביקורת של מבקר המדינה מתייחסת לענייני נוהל ושמירה על טוהר המידות בכל הקשור למסגרות התקציביות ואילו הוא הציע לערוך ביקורת שתעסוק בתכנים, ביעדים וביעילות של פעולות "נתיב". ביקשתי לשוחח על כך עם בגין.

השיחה עם ראש-הממשלה היתה קצרה. בגין כפי שהכרתיו זה מכבר, אמר לי ברוח טובה: "אייעץ לך עצה עקרונית: כאשר יש הצעה לערוך ביקורת ואין לך מה להסתיר, קבל זאת באהדה. התנגדות לביקורת רק מעוררת חשדות. אני בטוח שאין לך מה לחשוש." ואכן - הודעתי לבגין שאני מקבל את עצתו.

כעבור כשבוע בא לראותני עורך-הדין אריה מרינסקי, איש "חירות" ותיק, ששירת בזמנו בנאמנות ובהצלחה את מחתרת הארגון הצבאי הלאומי. מרינסקי, שעלה מרוסיה דרך שנחאי ושלט בשפה הרוסית, אמר לי כי נתבקש על-ידי ראש-הממשלה לערוך ביקורת במוסד שאני עומד בראשו. מרינסקי סיפר לי שעשה "שיעורי בית", פגש אנשים מהם אוהדי ומהם יריבי ולפי דבריו למד לדעת שאני "יצור יוצא דופן" בציבוריות הישראלית. הוא שאל אם אין לי התנגדות שהביקורת תיעשה על ידו. במידה ואתנגד - יודיע לראש-הממשלה שלא יקבל עליו את המלאכה. על-כל-פנים, הוא הבטיח לראש-הממשלה תשובה בהקדם.

מרינסקי נראה מרוצה כשהבעתי עמדה חיובית וניגש ישר לעניין. מכיוון שהיה לו זה מכבר אישור בטחוני יכול היה להתחיל ללא דיחוי בפגישות עם בכירי המשרד. מרינסקי השקיע עבודה רבה בקריאת חומר ומסמכים ובשיחות עם ראשי המחלקות ועם עוזריהם. מדי פעם ביקש הבהרות למסמכים שקרא. עמיתי התרשמו שהאיש רציני, מתמצא מהר בנושאים שאותם הוא לומד וחוקר, שואל שאלות לעניין ומשתדל לחדור לעומקם של דברים.

הגיע היום ואריה מרינסקי סיים את הביקורת. הוא הודה לנו על שיתוף הפעולה ואמר שעם השלמת כתיבת הדוח ימסרנו אישית לראש-הממשלה. משנפרד ממני בחמימות רבה הגיש לי את דברי ההקדמה לדוח שכבר הספיק לכתוב. כשהלך קראתי את הדברים בסקרנות רבה. מרינסקי פתח וכתב בגילוי לב שכל השנים ידע שבמוסדות ממשלתיים כמו "נתיב" לא היתה דריסת רגל לאנשים ממחנהו. על הדוח, הוסיף מרינסקי, הוא עבד בחדרו של שאול אביגור, שעל קירותיו תלויות תמונותיהם של ברל כצנלסון ואליהו גולומב, שהזכירו לו את המפלגה השלטת ואת יחסה לתנועתו והוא מודה ומתוודה כי בכניסתו לעבודתו התעורר אצלו היצר "ללמד אותם לקח". אולם לאחר שהשקיע עבודה בלימוד אופיו של המוסד ולאחר שהכיר אישית את אנשי המוסד, והתרשם כהגדרתו, שמדובר ב"שמורת טבע ציונית", המזכירה לו את הימים היפים ביותר של עבודתו בתנועה בטרם קום המדינה. למקרא שורות אלה חשתי צורך לטלפן אליו ולהודות לו על שריגש אותי בדבריו החמים.

טרם פרישתי לא יכולתי, כמובן, להעריך מתי בדיוק וכיצד ייפתחו שערי העלייה מחדש, אך הייתי בטוח שאכן ייפתחו. ובתחושה זאת פרשתי. גם ביחס לעתידי האישי הייתי בטוח שאמצא את מקומי בעבודה ובחברה. חזרתי הביתה במצב רוח מרומם. ידעתי שבבית מצפה לי משפחה גדולה ואוהבת, רעייתי, בני, כלותי ונכדי, וכך אזכה סוף-סוף לטעום את טעמם הנפלא של חיי משפחה מלאים, שהחמצתי בשנות שליחותי.